

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(2)/2023, 57-68

УДК: 82-1/29

DOI: [10.52754/16948874_2023_2\(2\)_7](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2(2)_7)

**КЫРГЫЗ ЖАНА АЛТАЙ ЭЛДЕРИНИН УЛУТТУК ТАБЫШМАКТАРЫ:
СТРУКТУРАЛЫК-СЕМАНТИКАЛЫК ПАРАЛЛЕЛДҮЛҮКТӨР**

КЫРГЫЗСКИЕ И АЛТАЙСКИЕ НАРОДНЫЕ ЗАГАДКИ: СТРУКТУРНО-
СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

KYRGYZ AND ALTAI TRADITIONAL RIDDLES: STRUCTURAL-SEMANTIC PARALLELS

Мамасайт кызы Тажигүл

Мамасайт кызы Тажигүл

Matasait kyzy Tazhigul

студент, Ош мамлекеттик университети

студент, Ошский государственный университет

Student, Osh State University

kamiladastanbayeva@gmail.com

КЫРГЫЗ ЖАНА АЛТАЙ ЭЛДЕРИНИН УЛУТТУК ТАБЫШМАКТАРЫ: СТРУКТУРАЛЫК-СЕМАНТИКАЛЫК ПАРАЛЛЕЛДҮЛҮКТӨР

Аннотация

Табышмак түшүнүгү элдик көркөм чыгармачылыктын бир бөлүгү болуу менен бирге, жалпы адамзаттык маданиятындагы салттуу көрүнүш. Табышмак – жаратылыш кубулуштарын, ар кандай заттар менен түшүнүктөрдү каймана мааниде сапаттап, жандырмак талап кылган кыска поэтикалык чыгарма. Жанр катары байыркы замандарда жаралган болсо да, бүгүнкү күнгө чейин өз касиетин жоготпой жашап келет. Макалабызда кыргыз жана алтай элдериндеги табышмактардын окшоштуктары жана айырмачылыктарына токтолуп, аларга анализ берүүгө аракет жасадык.

Ачык сөздөр: табышмак, жандырмак, фольклор, кыргыз-алтай жалпылыктары, улуттук маданият.

КЫРГЫЗСКИЕ И АЛТАЙСКИЕ НАРОДНЫЕ ЗАГАДКИ: СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

Аннотация

Жанр загадок является традиционным явлением в культуре человечества, помимо того, она является частью народного творчества. Загадка – это небольшое поэтическое произведение, требующее оживить в символическом смысле явления природы, различные предметы и понятия. Хотя он был создан как жанр еще в глубокой древности, но дошел до наших дней, не потеряв своих особенностей. В нашей статье мы попытались проанализировать сходства и различия загадок кыргызов и алтайских народов.

KYRGYZ AND ALTAI TRADITIONAL RIDDLES: STRUCTURAL-SEMANTIC PARALLELS

Abstract

The genre of riddles is a traditional phenomenon in the culture of mankind; in addition, it is part of folk art. A riddle is a small poetic work that requires you to revive natural phenomena, various objects and concepts in a symbolic sense. Although it was created as a genre in ancient times, it has survived to this day without losing its features. In our article we tried to analyze the similarities and differences between the mysteries of the Kyrgyz and Altai peoples.

Ключевые слова: загадка, разгадка, фольклор, кыргызско-алтайские общности, традиционная культура.

Keywords: riddle, solution, folklore, Kyrgyz-Altai communities, traditional culture.

Киришүү

Борбордук Азиядагы эң байыркы элдердин бири кыргыздар экендиги бүгүнкү күндө далилдөөнү деле талап кылбайт. Өзүнүн эл катары калыптануусунда кыргыздар узак жолду басып өтүп, далай элдер менен аралашып, куралгандыгы белгилүү. Алардын бири катары бүгүнкү күндө Россиянын Тоолуу Алтай автономиялуу областынын негизги калкы болгон алтайлыктарды атоого болот. Алардын *ойроттор* деп аталгандыгы да белгилүү. “Манас” эпосунда айтылган “Ойротто жок эр экен” деген салыштыруу дал ушул алтайлыктар менен байланыштуу. Кыргыз элинин алгачкы этникалык түзүлүшү алтайлыктар менен тыгыз байланыштуу. Этникалык процесстеги мындай жакындыктар алтайлыктар менен кыргыздардын байыркы мезгилдерден берки байланышынан келип чыккан. Тоолуу Алтай Кыргыз мамлекетинин жана кыргыздардын экономикалык жана саясий кызыкчылыктары үчүн маанилүү аймактардын биринен болгон. Негизинен алтайлыктар кыргыздарга кыштымдар (түбөлүк салык төлөөчүлөр) болушкан.

Кыргыз-алтай элдеринин жалпылыктарын уруу-урук аталыштарындагы, жер-суу аттарындагы, материалдык жана руханий маданияттын үлгүлөрүндөгү жалпылыктар чагылдыра алат. Түркий тилдүү элдердин ичинен алтай тили кыргыз тилине эң жакын деп саналып, экөө тең түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобуна жатат. Алтай тилинде да түндүк жана түштүк диалектилери бар. Түштүк диалектиси байыркы кыргыз тилинен (5-10-к.) тармак болуп чыгып, кыргыз тили менен бир классификациялык топту түзөт. Лексикалык, фонетикалык, грамматикалык белгилери кыргыз тилине жакын. Лексикасында монгол сөздөрү арбын. Бирок биз өзүбүздүн изилдөө ишибизде кыргыздар менен алтайлыктардын жакындыгын тилдик фактылар аркылуу эмес, алардын табышмактарындагы жалпылыктар аркылуу кароону чечтик. Табышмак айтпаган эл жок. Табышмак – жаратылыш кубулуштарын, ар кандай заттар менен түшүнүктөрдү каймана мааниде сапаттап, жандырмак талап кылган кыска поэтикалык чыгарма. Жанр катары байыркы замандарда жаралган болсо да, бүгүнкү күнгө чейин өз касиетин жоготпой жашап келет (Кайыпов, 2022, б. 176). Табышмак байыркы түрк тилинде *танзуг* деп аталат жана Махмуд Кашгаринин эмгегинде кездешет (Абдимиталип уулу, 2023, б. 103).

Көчмөн элдердин табышмактары өздөрү баккан малга байланыштуу болушу мыйзам ченемдүү. Үй жаныбарларынын ичинен жылкы өзгөчө мааниге ээ. Жоокердик замандан бери “Ат адамдын канаты” болуп, жылкы минерге унаа, жегенге эт, ичерге кымыз болгон. Айрыкча кыргыз эли көчмөн калк болгондуктан, аларга ат аябай керектүү жандык болуп эсептелинген. Бабаларыбыз атты минип алып түндөп-күндөп жүрүп отурушкан. Ал адамдын канаты гана эмес, досу да болуп саналат. Элдик оозеки чыгармалардан, б.а баатырдык эпостордон: Аккула, Чалкуйрук, Мааникер, Көк Тулпар, Көктеке, Көкала, алтайлыктарда Ак Боро сыяктуу күлүк аттардын ысмын жолуктурабыз (Жолдошова, 2023, б. 40).

Ошондуктан да, эл арасында жылкыга байланыштуу табышмактардын кездешиши мыйзам ченемдүү көрүнүш. Кыргыздарда:

Минсең – канат,
 Чапсаң – шамал,
 Аны сыйлабаган,

Кишилер жаман. (Ат) деген табышмак айтылып калган (Балдар фольклору, 1998, б. 27).
Ушул эле табышмак алтай элинде төмөндөгүдөй берилет:

Сүмер улан,
Сүт көл.
Удура көрөр
Учар куш. (Ат) (Алтайские загадки, 1981, б. 59).

Салыштырылган эки элдин табышмактарын жалпылыгын кароодо бир топ айырмачылыкты жолуктурууга болот. Ал эми туюнткан маанисинде айырма жокко эсе. Кыргыз элинин табышмагында аттын образы башка бир предмет же жаратылыш кубулушу аркылуу каймана мааниде берилсе, ал эми алтай элинин табышмагында аттын башын “бийик зоого”, көзүн “эки тирүү көлгө” салыштырып, “учкан куштай” - деп сүрөттөйт. Демек, эки элде тең “Ат - адамдын канаты” деген макал бирдей колдонгондугун жогоруда келтирилген мисалдан байкоого болот. Бул макал алгач Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” эмгегинде катталган (Махмуд Кашгари, 2005, б. 86; Абдимиталип уулу жана Жапаралиев, 2023, б. 133).

Кыргыз элинде азыркы мезгилге чейин ат алысты жакын кылган негизги унаасы болуп эсептелинген. Ошондуктан да ат тууралуу төмөндөгүдөй дагы бир табышмак жаралган:

Сууга кирсе миң,
Суудан чыкса бир. (Аттын куйругу) (Табышмактар, 2002, б. 43).

Ушундай эле жандырмакты талап кылган алтай элинин табышмагы төмөндөгүдөй берилген:

Сууга кирсе – јаан,
Суудан чыкса - кичинек. (Аттын куйругу) (Алтайские загадки, 1981, б. 60).

Кандай гана табышмак болбосун түшүнүктү, предметти чагылдыруу фольклордун традициялуу образ системасынан четтебейт. Жогорудагы табышмакты мисалга алып караган болсок, биринчи сап экинчи сап менен бири-бирине карама-каршы туруп, антитеза кубулушун пайда кылды. Табышмактарды мындай кубулуш аркылуу берилүүчү ойдун көркөмдүк сапаты күчөйт, таасир этүүчү кудурети артат. Дагы тилдик жактан алып караганда келтирилген мисалдарда саптын башындагы үнсүз тыбыштын кайра кайталанышынан улам ассонанс кубулушу пайда болду. Бул кубулушту эки эл тең бирдей деңгээлде колдонгондугу жогорудагы мисалдан байкайбыз.

Жылкы сыяктуу эле төө да адам турмушунда негизги орунду ээлейт. Төө негизинен чөлдүү аймакта жашаган, ал бир нече күн суусуз жашай алат, жаны бышык жаныбар. Кыргыздар төөнү өзгөчө жаныбар катары баалашкан. Ошондуктан да балбылдаган көзү чоң кыздарды “бото көз” деп, ботонун көзүнө салыштырып айтышкан. Андай көздүү кыздарды эң сулуу деп эсептешкен. Төө жөнүндө эл ичинде ар кандай түшүнүк, уламыштар айтылып келинет. Төөгө карата кыргыз элинде бир канча ырым-жырымдар иштелип чыккан. Ошондуктан кээде кош бойлуу аялга төөнүн этин жедирген эмес. Анткени, кош кабат кезинде төөнүн этин жесе, боюндагы баласын төөгө окшоп он эки ай көтөрөт дешкен. Эгерде аны күйөөсү экөө тең жесе зыяны жок дешет. Үй ээси аялы жүктүү кезинде кайсы бир жерден төөнүн этин жесе, бир кесимин сөзсүз түрдө үйүнө ала келген. Дегеле аны айрым учурларда гана, көп эле каалабай жешкен. Адам төөнүн этин бир жылда бир жолудан ашык жебеш керек

деген чектөө болгон (Мурзакметов, 2005, б. 14). Жогоруда айтылган чектөө төө бир мезгилдерде адам болгон экен, төөгө айлангандан кийин да, көп жагынан адамга окшош бойдон калган деген ишенимге байланыштуу болушу мүмкүн. Кыргыздар төөнү маанилүү учурларда – Меккеге зыярат кылганы жөнөгөндө, чогулуп түлөө өткөргөндө же хан такка отурганда гана союшкан.

Демек, байыркы замандан бери кыргыз элинин турмушунда төө өзгөчө орунду ээлегендиктен да, эл арасында төмөндөгүдөй табышмактын жаралышына алып келген:

Буттары апан – тапан,
Кийгени тигилбеген чапан.
Көзү жакшы болсо да,
Мойну тетири бүткөн эмедей.
Өзү чоң болсода, куйругу кенедей. (Төө) (Табышмактар, 2002, б. 47).

Ал эми боордош алтай элинин табышмагында болсо төө жөнүндө төмөндөгүдөй табышмак жаралган:

Эки көзү тосток,
Бели десе кертек,
Ичи онын чербек,
Куйругу болзо чолтык. (Төө) (Алтайские загадки, 1981, б. 65).

Төөнүн мүнөзүн башка ошого окшогон заттар менен салыштырып түзүлдү. Баса белгилей кетчү нерсе, табышмакта “куйругу кенедей” - деп троптун литота кубулушун жолуктурууга болот. Ал эми алтай табышмагында сыпаттап сүрөттөп, төөнүн образын туюк мааниде жеткирип берди. Натыйжада табышмак метафоралык негизде түзүлүп, боектуулук курч көрсөтүлгөн.

Көчмөндөр малдын азыгы болгон өсүмдүктөр дүйнөсүн да жакшы билишкен. Элибиз өсүмдүктөрдөн турмуш-тиричиликке зарыл болгон нерселердин баарын жасашыптыр. Түрдүү жыгачтардан боз үйдүн сөөгүн жасашкан, чий токуп ашкананы тоскон, ээр чапкан, кыл кыяк комузун, жыгач ооз комузун, сурнай, чоор сыяктуу музыкалык аспаптарды жасашкан, идиш-аяк кырган, короосун тосуп, отун кылып жаккан, арча түтөтүп аластаган. Ишкындын түбү менен терилерди өңдөп, боз үйдүн кереге-уугун, түндүгүн боегон. Элибиз өсүмдүктөрдүн кээ бир түрлөрүн малга тоют катары эле эмес, өздөрүнүн тамак-ашына зарыл кошумча азык катары да пайдаланышкан. Ошондуктан эл ичинде өсүмдүктөр жөнүндө бир кыйла табышмактар жаралып, азыркы күнгө чейин өз ордун жогото элек.

Дарбыз – ашкабак тукумундагы бир же көп жылдык өсүмдүк уруусу. Тамыры көп тарамдуу, жерге 1м. ашык кирет. Сабагы төшөлмө узун. Дарбыз тоголок, сүйрү, жалпак жана цилиндр формалуу, сырты ак, кара ала ж.б болушу мүмкүн. Бул өсүмдүк негизинен жылуу аймактарда өсүүгө ыңгайланышкан. Дарбыздын тарыхый мекени Түштүк Африка болуп саналат. Кыргызстанда болсо дарбыз негизинен түштүк аймагында өстүрүлөт. Биздин аймакка жакынкы мезгилде келгенине карабастан, эл ичинде дарбыз жөнүндө төмөндөгүдөй табышмак жаралган:

Көк улагым көгөндө жатып семирет. (Дарбыз) (Балдар фольклору, 1998, б. 92).

Бул табышмактын жаралуу доору, жогоруда белгиленгендей, жакынкы эле мезгилди камтыйт. “Көк улагым” дегенде көк зат же предмет көз алдыбызга келет. Ал эми «көгөндө жатып семирет» дегенде, кыргыз элинде козу-улакты көгөнгө тизип багат. Демек, ичке сабагына байланып, талаада күн сайын чоңоюп, бышкандыктан, дарбызды көгөнгө тизилген улакка салыштырып, метафоралык негизде табышмак жаралды. Ал эми ушул эле дарбыз жөнүндөгү табышмак алтай элинде төмөндөгүдөй берилди:

Армакчыда жажыл бозу

Жадып семирет. (Арбуз) (Алтайские загадки, 1981, б. 142).

Негизинен салыштырылган жаткан элдердин табышмактары мааниси жагынан дээрлик бирдей экени жогорудагы келтирилген табышмактан байкоого болот. Бирок “дарбыз” деген аталыш алтай элинде “арбуз” деп аталат. Аны аймактык өзгөчөлүк деп эсептөөгө болот. Анткени, алтай эли менен орус элинин аймагы бизге караганда да бир топ жакын. Маселен: орус тилиндеги морковь, арбуз ж.б.у.с. сөздөрдү алтай тилинде да моркоп, арбуз деп аташат. Демек, өздөрү курамында болгон орус элинин таасиринен улам, алтай элинин кебинде жогорудагыдай өздөштүрүлгөн сөздөр пайда болду дегенге негиз бар.

Кыргыздарда “Пияздын кабыгын отко салба” дешет карылар. Анткени, диний түшүнүк боюнча алып караганда, анын кабыгын күйдүргөндө ал кандай күйсө, аркы дүйнөдө сен да ошондой күйөсүң деп эсептешкен.

Демек, пияз эл арасында кеңири тараган предмет, ошондон улам да, эл арасында төмөндөгүдөй табышмак жаралган:

Жапыз бойлуу,

Тогуз тондуу. (Пияз) (Балдар фольклору, 1998, б. 93).

Аталган табышмак пияздын формасын каймана мааниде берип жатат. Бою жапыз болуп, катар-катар кабык менен курчалгандыктан, аны “жапыз бойлуу, тогуз тондуу” деп адамга салыштырып, метафоралык кубулуштун негизинде табышмак жаралды. Мына ушул эле жандырмакты талап кылган алтай элинин табышмагында:

Тогус кат торко тонду

Толодой таадак отурат. (Согоно) (Алтайские загадки, 1981, б. 141).

Мындагы алтай элинин табышмагын тилдик жактан алып караганда, ар бир саптагы үнсүз тыбыштардын катар келүүсүнөн улам ассонанс кубулушун жолуктурууга болот. Бул табышмакты кыргыз тилине которгондо “Толодой баба тогуз катар тон кийип олтурат”, -деп түшүндүрүлөт. Демек, эки элде тең пияздын катар-катар тонун адамга салыштырган мааниси бирдей. Алтайча пияздын “согоно” аталышы да кыргыз тилинде “согон” деген формада жолугат, аны “Сопу согон жебейт, жесе кабыгын да калтырбайт” деген макал көрсөтүп турат.

Сабиз - чатыр гүлдүүлөр тукумундагы өсүмдүк уруусу. Жалбырагы тарамдуу, канат сымал. Эл ичинде: “Сабизди көп жеген адамдын бою узун болот” - дешет. Аны кээде “бой өсөр” деп да аташат. Буга себеп сабиздин составында витаминдердин молдугунан болуу керек. Сабиз – тамак ашка да атайын азык катары да колдонулат. Мына ошондон улам да эл ичинде:

Кичине гана сары киши,

Өзү ичкери, сакалы тышкары. (Сабиз) деген табышмак жаралган (Балдар фольклору, 1998, б. 93). Бул табышмактын жандырмагы - сабиз. Жогоруда келтирилген табышмакта сабизди сары кишиге салыштырып, “өзү ичкери, сакалы тышкары” деп сүрөттөп берген. Ал эми ушул эле жандырмакты талап кылган алтай элинин табышмагында:

Черниң кадында кызыл кижы,

Черниң сыртында чажыл кижы. (Маркуп) (Алтайские загадки, 1981, б. 159).

Бул табышмактын мааниси кыргыз элинин табышмагындай эле берилди. Бирок кыргыз эл табышмагында “Сары киши” сабизге салыштырылса, ал эми алтай табышмагында “жер астында кызыл киши, жер үстүндө жашыл киши” деп, метафоралык кубулуштун негизинде түзүлдү. Демек, эки элдин тең табышмагынын жандырмагынын түпкүлүгү окшош экенин жогоруда келтирилген мисалдан байкоого болот.

Кыргыз эли өзүнүн өмүр көчүндө жаратылыш, андагы кубулуштар, өсүмдүктөр жөнүндө гана табышмак айтып тим болбостон, көзгө көрүнгөн жана көрүнбөгөн предметтер жөнүндө, маселен, өздөрүнүн дене мүчөлөрүнө байланыштуу болгон табышмактарды да айтып келишкен. Мисал катары карап көрсөк:

“Тий – тий” десе тийбейт,

“Тийбе – тийбе” десем тийет. (Эрин). (Балдар фольклору, 1998, б. 145).

Ушул эле табышмак алтай элинде:

“Тий” - дезем –тийбес.

“Тийбе!” -дезем –тийер. (Эрин). (Алтайские загадки, 1981, б. 134).

Бул табышмактын чындыгын алып караганда, эриндер “тий” десе бири-бирине тийбейт. Ал эми “тийбе” диген учурда тиет. Себеби тыбыштык жактан алып караганда “б” үнсүз тамга, үнсүздөрдүн бөлүнүү классификациясында жасалуу ордуна карай “кош эринчил” деп бекеринен аталбагандыр. Алар үстүнкү жана астынкы эрин бирине – бири тийип жасалгандыктан аталган. Бул табышмактын чындыгы болгон үчүн, ал жөнүндөгү уккан адамдын маалыматы бар жана табышмакты табуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ошондой эле бул эки элдин табышмагында тең үнсүз тамгалардын катар келишинен улам ассонанс кубулушунан түзүлдү.

Жер бетинде тирүү жандык жашайт экен, алар үчүн көрүү органы эң негизги орган болуп саналат. Көзүбүз көргөндө гана ааламдын толгон-токой сырларын, кооздугун көрүп, ага баа берип, бизди курчап турган табияттын сулуулугуна таң каласың. Көзсүз биз үчүн жарык нерсе караңгы. Демек, адам баласынын жашоо турмушунда «көз» органы негизги орунда тургандыктан да, ал жөнүндө төмөндөгүдөй табышмак жаралган:

Кыпын түшсө ооруган,

Эки нерсе ичине,

Бирок, тоо, көл, токойлор,

Батып кетет ичине,

Бул эмне билип ал,

Пайдасы зор кишиге. (Көз) (Балдар фольклору, 1998, б. 57).

Өзү кичинекей эки зат болсо да, ага тоо, көл, токойлор жаратылышта эмне болбосун ичине кирип кетери ырас. Анын реалдуу турмуштан алынгандыгы таасын көрүнүп турат. Ошондой эле көздүн бет маңдайында кандай жайгашкандыгы тууралуу мындайча айтылат:

Эки суу бар,

Бирине бири кошулбайт. (Эки көз) (Балдар фольклору, 1998, б. 57).

Бул табышмактын жаралуу себептери төмөндөгүдөй болуу керек: көздүн кареги, чел кабыгы негизинен килкилдек заттан турат. Ошондой эле эки көздөн аккан жаш агын суу сыяктуу агып, бири-бирине кашулбайт. Ошондон улам да, бул табышмак ыйлап отурган бирөөнү көрүп, ошону элестетип жаралган табышмак болуп калган чыгар...

Ал эми ушундай эле мазмунду талап кылган алтай элинин табышмагында:

Эки карындаш,

Бой-бойын көрүшпейт. (Эки көз) (Алтайские загадки, 1981, б. 121).

Бул табышмакта адамдын жүзүндө жайгашкан эки көздүн бирин-бири көрө албастыгы берилди. Реалдык турмушта да ошондой. Бирок, аны көз дебей, каймана мааниде эки карындаш, башкача айтканда, эки тууган деп берилди.

Киндик жөнүндө эл арасында бир канча түшүнүк жана ырым- жырым жашап келет. Маселен: жаңы төрөлгөн баланын киндиги курч устара менен кесилип, анан курмушу күйгүзүп басат дешет. Киндикти кескен аял «киндик эне» аталып, бала ага карата өмүрү өткөнчө сый – урматын көрсөтүп келген. Жарык дүйнөгө келген бала «Жети энем бар» деп жерге түшөт экен. Өз энеси, чоң энеси, таенеси, аяш энеси, кайненеси, өкүл энеси, алардан да мурун киндик энеси болот. Мындай энеге кой же козу-улак жетелетип, кездеме же көйнөк берип, чепкен жаап, кыскасы ар ким колунда бар жолдугун жасаган. Ошондой эле баланын кээ бир мүнөзү ошол киндик энени тартып калат имиш, ошондуктан эл арасында: «Өз энесин эмес, жерден алган энесине тартыптыр» - деп да сүйлөп калышат. Киндикти жана баланын тонун жашыруун, адам баспай турган жерге же очоктун четине көмүп коюшкан. Бул аркылуу баланын киндигине катуу маани берилгени байкалып турат. Ошондон улам да эл арасында киндик жөнүндө төмөндөгүдөй табышмак айтылып калган:

Жер боорунда жалгыз казык (чуңкур). (Киндик) (Балдар фольклору, 1998, б. 58). Ал эми алтай эл табышмагында:

Жаланда жангыс казык туру. (Киндик) (Алтайские загадки, 1981, б. 122).

Элибизде өзгөчө кыз баланын намысы анын киндигинде деп билишет. Ошондуктан “намысыңды бекит” деген сөз бар эл ичинде. Негизи киндик курсак бөлүгүндө жайгашкан. Ошондон уламда, жогорудагы табышмак “жар боорунда” же болбосо “Жаланда жалгыз казык” деп каймана мааниде берилди.

Эл ичинде кулак жөнүндө түрдүүчө түшүнүктөр бар. Алсак, “кулак чуулдоо” деген накыл сөз азыркы күндө да жашап келет. “Кулак чуулдоо, кулак чуркуроо, кулак чыңыруу, кулак кызаруу” негизи эки мааниде жолугат. Бири – элдин өзүнүн ишеними боюнча, бири – дин ишеними боюнча. Элдин ишениминде: кулак чуулдаганда бирөө ушактап жаткан болот. Ал да ошол адамдын жылына байланыштуу. Эгер жылы адал болсо, ал жөнүндө жакшы пикир айтылганы, ал эми жылы арам болсо, анда аны жамандап жатканы бышык. Эл буга ишеним менен мамиле жасашат. Дин ишениминде: кудайдын өстүргөн чоң дарагы бар имиш. Ошол дарактын бутактарындагы жалбырактар – жер жүзүндөгү адамдардын жаны имиш. Ал жалбырак куураганда ошол жалбырактагы жан өлөт имиш. Куураган жалбырак түшүп

баратканда көктөп турган жалбырактарга тийип кеткенде ошол өлө элек адамдын кулагы чуулдап калат имиш.

Ошондой эле эл арасында “кулак кести кул” деген накыл кеп бар. Кулак кести кул дегени кыңк этпеген, өз эрки өзүндө жок кул. Кулагын кесип салгандай тике сөз айтпаган эрксиз адам.

Байыркы эрксиз заманда теги жок адамды эзүүчү таптын адамдары кул кылып жумшап алган. Андай адамдар сатса – пулсуз, өлсө – кунсуз болгон. Андайларды аттын байгесине да сайып жиберген. “Кулда кулак жок” деп макал да чыгарышкан. Бул унчукпоо, канча тилдеп, сөгүп жатса да каршы сөз айтпоо деген мааниде.

Бул накыл кептин төркүнү - байыркы заманда эркинен ажырап, сатылып жүргөн кул адамга барып такалат. Өз элинен ажырап, көрүнгөндүн колунда эрксиз жүргөн кул ээсине кыңк этип каршы сөз айта алган эмес. Каршы сөз айтса анын кулагын да кесип таштаган. Кулдун кулагы болсо да, ал кулагы жоктой жемеге чыдаш керек, укса да укпагандай болуу керек (Карасаев, 1995, б. 263).

Кулак угуу органы болуп адам баласынын турмушунда негизги орунду ээлейт. ошондон улам да кулак жөнүндө эл арасында төмөндөгүдөй табышмак жаралган:

Эки бир тууган бирин-бири көрбөйт. (Кулак) (Балдар фольклору, 1998, б. 59). Ал эми алтай элинин табышмагында:

Бойымда барын,

Бойым көр албай жадым. (Кулак) (Алтайские загадки, 1981, б. 120).

Айтылган эки элдин тең табышмагы негизинен кулактын жайгашуу абалына карай түзүлдү. Айта кетчү нерсе, алтай элинин табышмагында келтирилген саптар үнсүз тыбыштардын катар келүүсүнөн улам ассонанс кубулушун пайда кылды.

Ошондой эле адамдын дене мүчөсүнүн бир бөлүгү болгон «беш манжа» жөнүндө эл арасында төмөндөгүдөй табышмак бар:

Беш баламдын бою барабар эмес. (Беш манжа) (Балдар фольклору, 1998, б. 61). Ал эми Алтай элинде:

Жангыс күн чыккан,

Сындары түңей эмес.

Беш карындаш. (Колдың сабарлары) (Алтайские загадки, 1981, б. 119).

Негизи эки элдин тең табышмагынын мааниси бир. Маселен: кыргыз эл табышмагында “беш баламдын бою тең эмес” деген болсо, ал эми алтай элинин табышмагында: “беш ага – ини бир күндө төрөлдү, бою ар түрдүү” - деп берди. Демек, бул табышмакта беш манжанын образын ага–инилер каймана мааниде жаратып берди. Реалдуу турмушта да адам баласынын беш манжасы бирдей эмес, түрдүүчө жайгашкан. Ошого байланыштуу эл арасында азыркы күнгө чейин “Беш кол тең эмес” деген макал жашап келет. Бул макал беш манжанын образын каймана мааниде кайталап, бул адам баласынын турмушу дайыма бирдей нукта болбогондугу жөнүндө баяндалып жатат. Ошондой эле элибизде “беш колун оозуңа салба” деген да макал бар. Анын мааниси мындайча баяндалат: бир колдо баары болуп беш манжа бар, анын баарын оозго салуу – бул ашкере ачкөздүк, ошондуктан ага тыюу салуу менен барына канаат кыл, ач

көз болбо деген ойду берет. Демек, элибиз байкагыч, зээндүү келип, ушундай философиялык жактан ойлондура турган макалдарды колдонуп келишкен.

Кыргыздардын чачка карата мамилеси баланын карын чачын алууга байланышкан ырым – жырымдардан башталат. Бөбөктүн кыркын чыгарган күнү анын карын чачын да алышкан. Ымыркайга кирген кирине карын чач алынмайынча чыкпайт деп аташкан. Баланын чачы адамдын буту баспай турган, жашыруун жайга коюлган. Кыргызтандын кээ бир аймагында баланын карын чачын алганда ага энчи катары тай берүү салты азыркы күнгө чейин маанисин жоготкон жок.

Чачтын касиетине болгон ишеним ал алынгандан кийин да сакталып калган. Балдары токтобогон аялдар кош бойлуу кезинде касиеттүү, ыйык жерге зыярат кылган болсо, төрөгөн соң баласына коюлган көкүлдү аталган ыйык жерге барып алдырып келишкен. Чачты убагында алдырышпаса, бала ооруп сыркоолоно берет деген ишеним бар. Андай чачты төрөбөгөн аялдар бала көрөйүн деп ырымдап сатып алышкан.

Кыргыз эли байыртадан кыздарындагы узун чачты аздектеп келген. Анткени, чач канчалык узун болсо, ошол кызды акылдуу, намыстуу, анан да албетте сулуу деп баалап келишкен. Чачын өстүрүү үчүн кыздар камыштын тамырын сууга чылап коюп, кырк күн таң азандан туруп, күн чыга электе башын ошол суу менен жууса, чачы камыштай тез өсөт дешкен. Дагы бир ишеним боюнча асмандагы асан - үсөндү көргөндө кыздар чачынын учун кайчы менен кыркып тегиздесе, чачы тез өсөт экен (Мурзакметов, 2005, б. 57).

Өткөн бир замандарда чачы кыркылган аял киши үчүн эң уят эсептелинген. Анткени аял киши күнөө иш кылып, күйөөсүнүн көзүнө чөп салса, аны шермендечилик катары көрүп, эл арасына чачын кыркып алып чыгып ташбараңга алышкан. Буга мисал катары К.Жантөшевдин “Каныбек” романындагы ак жеринен айыпталган Бегайдын тагдырын алып карап көрүүгө болот. Ошондуктан аял кишилер мындай иштен айбыгышкан.

Чач аялдын гана намысы эмес, улуттун да намысы катары берилген. Мындай көрүнүш эл ичинде салт катары жашап келген. Биз андай көрүнүштү Т.Касымбековдун “Баскын” аттуу тарыхый романынан жолуктурабыз. Анда аттары даалайга кеткен алайлык Алымбек датка менен Курманжан датканын бешинчи уулу Камчыбектин трагедиялуу өмүрү жөнүндө баяндалат. Көралбастардын жалган жалаа кеби менен Камчыбектин сүйүктүү аялы Асел айымдын жөн жеринен келгиндер тарабынан чачынын кыркып салынышы, урук-аймагынын бетине кара көө сыяктуу так калтырылышы келгиндерди тындым кылууга алып келген. Натыйжа Камчыбектин өлүмү менен аяктайт. Демек, бул жерде кичинекей гана чач адам баласынын турмушун чектеп койду. Бул кыргыз аялынын намысын сактоо болуп эсептелинет.

Убакыттын өтүшү менен, азыркы мезгилде да карылар: “чачың кыркпа, чачты кыркуу өмүрүңдү кыркуу менен барабар” - деп какшап келишет. Ал эми боюнда бар аял чачын кыркаса, болочок перзентинин өмүрүн кыркуу менен тең деген кеп да айтылып жүрөт.

Ошондой эле таралган чачтан чыккан калдыгын күйгүзбө, көгөрүп турган дарактын түбүнө көмүп кой дешет карылар. Баш жуугандан соң суусун тепсендиге төкпө, шайтандар тепсеп, башың ооруп калат дешет. Ал эми илгертеден бери кыздын үй тутумун, тазалыгын колдонгон тарагынан билишкен. Эгер тарагында чач калып калган болсо, андан жакшы үй кожойкеси чыкбашы бышык деп билишкен.

Демек элибиз чачка аябай маани берип келерин биз жогорудагы мисалдардан байкап көрдүк. Ошондуктан да эл арасында төмөндөгүдөй табышмак жаралган:

Кара кыя үстүндө, кара токой. (Чач) (Балдар фольклору, 1998, б. 60).

Ал эми “чач” сыяктуу предметти талап кылган алтай элинин табышмагы төмөндөгүдөй берилди:

Тазылы жок кара агаш. (Чач) (Алтайские загадки, 1981, б. 115).

Бул табышмакты кыргыз тилине которгондо “Кара токой тамырсыз өсөт” деп түшүндүрүлөт. Демек, эки элдин тең табышмагында чач “кара токойго” салыштарылып берилди. Бул салыштыруу тегин жерден эмес. Анткени токой да чач сыяктуу бир мейкиндикте жыш жайгашып, бирдей өсөт. Ошону менен бирге аталган табышмактагы салыштырууда “тамыры жок өсөт” деп берилет. Биз реалдуу турмушта чачтын тамыры токойдун тамыры сыяктуу болбошун жакшы билебиз...

Тиш жөнүндө да эл арасында бир кыйла түшүнүктөр жашап келет. Өзгөчө жаш баланын жаңы гана чыккан тишине маани беришкен. Бөбөк тиш жарганда, ага: “Ий, тиши чыгып калыптыр” деп угуза айтпайт, антсе бала сырकोолоп калат деген түшүнүк бар. Эгер балага тиш чыгууда эң алгач үстүңкү тиши чыккан болсо, башын тандырга тыгып коюп ырымдаган, ал баланын жаагы узун болуп калат деген ишенимден улам аткарылган.

Элибиз тиштин бекем болушуна көңүл бурган. “Тишиң барда таш чайна, тиш түшкөн соң аш кайда” деп анын аткаруучу милдетин да, “акактай”, “күрүчтөй” деп сыпаттап, сулуулугун да баалаган. “Жумшактан ич оорусу, катуудан тиш оорусу жаман” дешип азабынан коркушкан. Ошол себептүү сөөктү качырата тиштеген иттин тишиндей катуу, бекем, курч тиш чыксын үчүн ырымдап баланын сүт тиши түшкөндө:

Сүт тишимди ал,
Азуу тишиң мага бер.
Жаман тишим сен ал,

Жакшы тишиң мага бер – деп нанга ороп итке берген же болбосо, үйдүн тамына ыргытып койгон (Мурзакметов, 2005, б. 58). Бекемдигине суктанганы менен, иттин тишинин арсайып турганын байкап, нанды таштап жатып: “Теше тишиң өзүң ал, күрүч тишиң мага бер” же “Күрүч тишиң мага, балта тишим сага” деп айтат. Түбү бекем тиш чыксын деп сүт тишти камыштын арасына да ыргытышкан. Ал эми тегиз чыгышы камсыз болсун үчүн түшкөн тиштер боз үйдөгү чийдин арасына кыстарылган. Мына ушундай түшүнүктөр эл арасында төмөндөгүдөй табышмактын жаралышына түрткү болгон:

Бир текче,
Бир текчеде жыш мыкча,
Биз-биз, биз элек,
Отуз эки кыз элек,
Бир тактага тизилдик,
Бирден-бирден үзүлдүк. (Тиш) (Балдар фольклору, 1998, б. 61).

Ал эми алтай элинде тиш жөнүндө төмөндөгүдөй табышмак айтылып келет:

Үйде тизүлү быштак туру. (Тиш) (Алтайские загадки, 1981, б. 117).

Аталган эки элдин тең табышмагында тиштин ак экенин быштак сыяктуу нерсеге салыштырылып берилди. Ал эми тиштин катар иреттүү жайгашкандыгы жөнүндө: “бир тактага тизилдик” жана алтай элинин табышмагында “үйдө тизилип турук” деген саптар менен алмашылды. Демек, эки элдин тең табышмагы негизинен бирдей деп атоого болот.

Жыйынтыктоо

Жыйынтыктай келсек, кыргыз жана алтай элдеринин элдик оозеки чыгармачылыгында өзгөчө орунга ээ болгон табышмактарында толгон-токой жалпылыктар кезигет. Мындай жалпылыктар эки элдин турмушундагы чарба жүргүзүү, дүйнө таануу, ой жүгүртүүсүндөгү окшоштуктардан улам жаралгандыгы шексиз.

Пайдаланылган адабияттар

Абдимиталип уулу, Н., & Жапаралиев, Ш. (2023). “Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгүндө ат жабдыктарына байланышкан сөздөр”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (3), 131-142. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_17. EDN: WYGHTD.

Алтайские загадки. Алтай Табышкатар. (1981). Сост., автор перевода, пред. и комм. К.Е.Укачина. Горно-Алтайск: Горно-Алт. отд-ние Алт. кн. изд-ва.

Балдар фольклору. (1998). 20-т. Түзг. Г. Орозова. Бишкек: Шам.

Жолдошова, К. (2023). “Кыргыз жана алтай эпосторундагы баатырдын төрөлүшүнө байланыштуу мотивдердин салттуу берилиши”. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, 1(1), 38-45. DOI: [https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1\(1\)_5](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_1(1)_5)

Кайыпов, С. (2022). “Табышмак айтышуу этнофольклордук жүрүм катары”. *Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана*, №10, 176-181. DOI: <https://doi.org/10.26104/NNTIK.2022.20.80.038>

Карасаев, Х. (1982). *Накыл сөздөр.* Фрунзе: Кыргызстан.

Мурзакметов, А. (2005). *Кыргыз ырым-жырымдары.* Ош.

Табышмактар. (2002). Түз.